

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

(*Ανακοίνωσις πρὸ τοῦ Γ' Διεθνοῦς βυζαντιολογικοῦ συνεδρίου*)

Ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἐν Βυζαντίῳ ἀνάπτυξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς προῆλθεν ἕξ ἐσωτερικῶν λόγων καὶ ὅτι κατὰ πολὺ συνετέλεσεν εἰς αὐτὴν ὁ πρὸς τὴν τέχνην θαυμασμός τῶν μεγάλων ἱεραρχῶν καὶ πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες δεόντως ἐκτιμῶντες τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀνεγνώριζον τὴν ἀξίαν οὐ μόνον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ τῆς τέχνης. Οἱ ταῦτα φρονοῦντες ἀναγνωρίζουσι μὲν ὅτι κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἡ Ἐκκλησία ἐδυσπίσκει πρὸς τὴν τέχνην, θεωροῦσα ταύτην ὑπηρετικὸν ὄργανον τῆς εἰδωλολατρείας, ἀλλὰ νομίζουσιν ὅτι μετὰ τὸν διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐκλιπόντος τοῦ λόγου δι' ὃν ἡ Ἐκκλησία ἐφοβεῖτο τὴν τέχνην, ἐνεκολλώθη αὕτη ταύτην καὶ οὕτω διεμορφώθη ὑπὸ τὴν αἰγίδα της καὶ τὴν κατεύθυνσίν της εἰδικῆ ἐκκλησιαστικῆ τέχνη.

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται εἶναι, ὡς φρονοῦμεν, ὄλως ἐσφαλμένα. Ἡ Ἐκκλησία καὶ μετὰ τὴν διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου νίκην της δὲν ἐνεκολλώθη τὴν τέχνην καὶ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας οὐδέποτε, πλὴν σπανιωτάτων ἐξαιρέσεων, ἐμφανίζονται ὡς ὑποστηρικταί, ἐμψυχωταί καὶ θαυμασταί τῆς τέχνης, εἴτε ἐν τοῖς λόγοις των εἴτε ἐν τοῖς συγγράμμασί των εἴτε ἐν τῇ πράξει. Τοῦναντίον ἡ Ἐκκλησία, καὶ μετὰ τὸν θρίαμβόν της, ἐξηκολούθει νὰ προσβλέπη μετὰ δέους πρὸς τὴν τέχνην, ἔνεκα τῶν ἐξῆς κυρίως λόγων: α') Διὰ τοῦ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας διατάγματος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐμειώθη ἀλλ' οὐδόλως ἐξέλιπεν ὁ ἐκ τοῦ ἔθνισμοῦ κίνδυνος, πρὸς ὃν ἐπὶ πολὺ ἐξηκολούθει ὁ ἀγὼν, διὸ δὲν ἐξέλιπε καὶ ὁ λόγος τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς τέχνης, ὡς συνδεδεμένης μετὰ τοῦ ἔθνισμοῦ. β') Ἡ διὰ τῆς τέχνης ἀπεικόνισις θεῶν προσώπων καὶ γεγονότων ἐθεωρεῖτο ὡς βεβήλωσις· «ἡμῖν ἀπίεργηται τὰ τοιαῦτα» λέγει ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος¹. γ') Ὁ κυριώτατος ὁμως λόγος τῆς πρὸς τὴν τέχνην ἀντιθέσεως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὁ πηγάζων ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἀντι-

¹ Ἐπιστολὴ πρὸς βασιλίσαν Κωνσταντίαν, ἐν Migne Ἑλλ. Πατρολογία 20, 1545-1548. Πρβλ. Ἀσσερίου Ἀμασειας, Ὁμιλία εἰς πλούσιον καὶ Λάζαρον, ἐν Migne Ἑ. Π. 40, 168. Ἴδε καὶ ἀμφιβόλου γνησιότητος ἐπιστολὴν Ἐπιφανίου Κύπρου, ἐν Migne Ἑ. Π. 43, 390 κ. ἀ.

λήψεως ὅτι «τὰ ἀναγκαῖα δεῖ μόνον ἐπιζητεῖν». Αἱ καλαὶ τέχναι, ὡς μὴ περιέχουσαί τι τὸ ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν, ἐθεωροῦντο ὡς ἐκτὸς τοῦ κύκλου ταύτης, ὡς τι περιττόν. Οὕτως ὁ ἄριστος διερμηνεὺς τῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεως τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ὅτι «τέχνης ἴδιον τὸ πρὸς τι χρήσιμον τελευτᾶν»¹, ἐθεώρει ὡς «ματαιοπονίαν» καὶ «κακοτεχνίαν»² πᾶσαν τέχνην στερουμένην τῆς ιδιότητος τοῦ χρησίμου καὶ ἐθεώρει «τὰς περιττὰς (τέχνας) οὐδὲ τέχνας ἂν εἶναι»³ ρητῶς μάλιστα λέγει: «οὐδὲ τὴν ζωγραφικὴν οὐδὲ τὴν ποιικιλτικὴν εἵπομι' ἂν ἔγωγε τέχνην εἶναι· εἰς γὰρ δαπάνην μόνην ἐμβάλλουσι περιττήν»⁴. Τὸ ἐξοδεύειν εἰς τὰς ματαίας ταύτας τέχνας εἶναι, κατὰ Χρυσόστομον, ἀντιχριστιανικόν, διότι ἀπάγει ἀπὸ τῆς ἐλεημοσύνης, ἣτις εἶναι «τεχνῶν ἀπασῶν ἢ ἀμείνων», ὡς «ἐν οὐρανῷ τὸ ἐργαστήριον ἔχουσα καὶ διδάσκαλον οὐκ ἄνθρωπον ἀλλὰ Θεόν»⁵. Ρητῶς τονίζει ὁ Χρυσόστομος ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι, ὡς φαντάζονται πολλοί, «χρυσοχοεῖον οὐδ' ἀργυροκοπεῖον» καὶ ὅτι «ὁ Θεὸς οὐ σκευῶν χρεῖαν ἔχει χρυσῶν, ἀλλὰ ψυχῶν χρυσῶν»⁶ καὶ ἀναπτύσσει ὅτι ὅπως θὰ ἦτο εἰρωνεῖα καὶ ὕβρις ἐάν τις κατεσκεύαζε χρυσοῦς κίονας εἰς τιμὴν ἀνθρώπου ρακενδύτου καὶ ριγοῦντος, οὕτως εἶναι εἰρωνεῖα καὶ ὕβρις πρὸς τὸν Χριστόν, «ὅταν ἀλήτης καὶ ξένος περιέρχηται, δεόμενος ὁροφῆς, σὺ δὲ αὐτὸν ἀφεις ὑποδέξασθαι, ἔδαφος καλλωπίζεις καὶ τοίχους καὶ κίωνων κεφαλὰς καὶ ἀργυρᾶς ἀλύσεις διὰ λαμπάδων ἐξάπτεις, αὐτὸν δ' ἐν δεσποτηρίῳ δεδεμένον μηδὲ ἰδεῖν ἐθέλεις. . . Μὴ τοίνυν τὸν οἶκον κοσμῶν, τὸν ἀδελφὸν θλιβόμενον περιόρα· οὗτος γὰρ ἐκείνου ναὸς κυριώτερος⁷. . . Μάθωμεν τοίνυν φιλοσοφεῖν καὶ τὸν Χριστὸν τιμᾶν ὡς αὐτὸς βούλεται· τῷ γὰρ τιμωμένῳ τιμὴ ἡδίστη, ἣν αὐτὸς θέλει, οὐχ ἦν ἡμεῖς νομίζομεν»⁸.

Καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Χρυσοστόμου καὶ πράγματι ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν ἐμπεποτισμένος Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης ἐξανίσταται κατὰ τῆς πλέον τῆς χρεῖας διακοσμήσεως τῶν ναῶν καὶ δοιμῶς κατακρίνει τὸν ἐπίσκοπον Πηλουσίου Εὐσέβιον ὅτι «τὴν μὲν ὄντως Ἐκκλησίαν καθαιρεῖ, σκανδαλίζων πολλούς, τὸ δ' ἐκκλησιαστήριον οἰκοδομεῖ· καὶ τὴν μὲν ἀποκοσμεῖ, τοὺς σπουδαίους ἐξοστρακίζων, τὸ δὲ πολυτελέσι μαρμάροις κοσμεῖ καὶ τοῦτο πᾶσι ἔστι γινώριμον. Εἰ δὲ γνοίῃ ἀκριβῶς ὅτι ἄλλο ἐστὶν Ἐκκλησία καὶ ἄλλο ἐκκλησια-

¹ Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία 52, ἐν Migne Ἑ. Π. 58,522.

² Αὐτόθι.

³ Αὐτόθι ὁμιλία 49, ἐν Migne Ἑ. Π. 58,501.

⁴ Αὐτόθι.

⁵ Αὐτόθι ὁμιλία 52, ἐν Migne Ἑ. Π. 58,522.

⁶ Αὐτόθι ὁμιλία 50, ἐν Migne Ἑ. Π. 58, 508.

⁷ Αὐτόθι σ. 509.

⁸ Αὐτόθι σ. 508.

στήριον, ἡ μὲν γὰρ ἐξ ἀμώμων ψυχῶν συνέστηκε, τὸ δ' ἀπὸ λίθων καὶ ξύλων οἰκοδομεῖται, ἡγοῦμαι ὅτι παύσεται τὴν μὲν καθαιρῶν, τὸ δὲ πλέον τῆς χρείας κοσμῶν· οὗ γὰρ τοίχων ἔνεκεν, ἀλλὰ ψυχῶν δεῦρ' ἐπεφοίτησεν ὁ τῶν οὐρανῶν βασιλεύς. . . . Ἐπὶ μὲν τῶν ἀποστόλων, ὅτε ἡ Ἐκκλησία ἐκόμα μὲν χαρίσμασι πνευματικοῖς, ἔβρου δὲ πολιτεία λαμπρᾶ, ἐκκλησιαστήρια οὐκ ἦν· ἐπὶ δὲ ἡμῶν τὰ ἐκκλησιαστήρια πλέον τοῦ δέοντος κεκόσμηται, ἡ δ' Ἐκκλησία, ἀλλ' οὐδὲν βούλομαι δυσχερὲς εἰπεῖν, κωμωδεῖται. Ἐγὼ γοῦν, εἴγε αἴρεσίς μοι προὔκειτο, εἰλόμην ἂν ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις γεγενῆσθαι, ἐν οἷς ἐκκλησιαστήρια μὴ ἦν, Ἐκκλησία δὲ θείοις καὶ οὐρανίοις χαρίσμασιν ἐστεμμένη, ἡ ἐν τούτοις ἐν οἷς τὰ μὲν ἐκκλησιαστήρια παντοίοις κεκαλλώπιστα μαρμάρους, ἡ δ' Ἐκκλησία τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων ἐκείνων ἐρήμη καὶ γυμνὴ καθέστηκεν»¹.

Ἐνεκα τῶν ὡς ἄνω λόγων εἰς τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων δὲν βλέπομεν λέξεις ἐξάρσεως ἢ ἐκτιμήσεως κἄν ἔργων τέχνης· καὶ ἐνῶ συγγνώτατα βλέπομεν Ἱεράρχας πρωτοστατοῦντας εἰς ἀνέγερσιν ναῶν διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν πιστῶν, ὡς καὶ εἰς ἴδρυσιν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων καὶ ἔργων γενικωτέρας κοινωνικῆς σημασίας², σπανιώτατα βλέπομεν αὐτοὺς πρωτοστατοῦντας εἰς ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν ναῶν ἢ ἔργων τέχνης· ὅταν δὲ τὸ συμφέρον τοῦ ποιμνίου ἀπῆται, οὐδόλως ἐδίσταζον οἱ μεγάλοι Ἱεράρχαι νὰ προβαίνωσιν εἰς πώλησιν πολυτίμων καὶ τεχνικῶς ἐπεξεργασμένων ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν, διότι, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀμβρόσιος³, ἡ ζωὴ τῶν λογικῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ εἶναι πολυτιμότερα τῶν χρυσῶν σκευῶν.

Δὲν θέλομεν βεβαίως νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὸν κανόνα, καθ' ὃν οὐδεὶς κανὼν ἄνευ ἐξαιρέσεων καὶ δὲν παραβλέπομεν ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἐν τῷ προκειμένῳ μεμονωμένα ἐξαιρέσεις. Οὕτω λ. χ. ὁ μὴ τόσον ὑπὸ τοῦ γνησίου χριστιανικοῦ πνεύματος διαπνεόμενος ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος κύριον σκοπὸν τοῦ βίου του εἶχε νὰ οἰκοδομῇ ἐκκλησίας μεγαλοπρεπεῖς, διὸ κατακρίνει αὐτὸν ὁ ἐπίσκοπος Ἐλενοπόλεως Παλλάδιος διὰ τὴν «φαραῶνιον λιθομανίαν εἰς οἰκοδομήματα, ὧν οὐδαμῶς χρῆζει ἡ Ἐκκλησία»⁴, δι' ἣν καλεῖται καὶ ὑπὸ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου «λιθομανῆς καὶ χρυσολάτρης»⁵.

¹ Ἰσιδώρου ἐπιστολὴ 2,246, ἐν Migne Ἐ. Π. 78,685.

² Οὕτω λ. χ. ὁ Θεοδώρητος Κύρου λέγει· «ὅτι καὶ πολλὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς προσόδου εἰς τὰ δημόσια ἀνηλώσαμεν οἰκοδομήματα, στοῖς ἐγείροντες καὶ λουτρὰ καὶ γεφύρας κατασκευάζοντες καὶ τῶν κοινῶν τῶν ἄλλων ἐπιμελούμενοι, οἶδεν ἡ ἡμετέρα μεγαλοφυΐα» (ἐπιστολὴ 79, ἐν Migne Ἐ. Π. 83,1256. Πρὸβλ. καὶ ἐπιστολὴν 81, αὐτόθι σ. 1261: «Ἐκ τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ τὴν πόλιν μὴ ὑδρευομένην εὐρῶν, τὸν ἀγὼν κατεσκευάσα καὶ τὴν ἀνδρον πόλιν ὑδάτων ἐπλήρωσα»).

³ De officiis ministrorum 2,28 κ. ἄ. (ἐν Migne, P. L. 16,147 κ. ἔ).

⁴ Διάλογος Ἱστορικός κεφ. 6, ἐν Migne Ἐ. Π. 47,22.

⁵ Ἐπιστολὴ 1,152, ἐν Migne Ἐ. Π. 78,285.

Είναι επίσης αληθές ότι ο Ευσέβιος ο Καισαρείας, αν και, ως είπομεν, ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὴν βασιλίссαν Κωνσταντίαν ρητῶς λέγει ὅτι τοῖς Χριστιανοῖς «ἀπειρήται» ἢ δι' ἔργων τέχνης ἀπεικόνις θεῶν προσώπων ἢ γεγονότων, προκειμένου νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν δρᾶσιν τοῦ βασιλικοῦ του φίλου Μ. Κωνσταντίνου ἐξαίρει τὴν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης μέριμνα αὐτοῦ¹. Ἐπίσης ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς Ἀμφιλόχιον τὸν Ἰκονίου διαγράφει τὸ σχέδιον κατασκευῆς μεγάλου εὐκτηρίου οἴκου²· ἀλλ' εἶναι γνωστὴ καὶ ἀναντίρρητος ἡ ἐπὶ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ μεμονωμένοι ὅμως αὐταὶ ἐξαιρέσεις οὐδόλως κλονίζουσι τὸ γεγονός ὅτι οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Ἱεράρχαι ἐπὶ τοῦ ὅλου οὐδόλως συνείεναν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης.

Θὰ ἡδύνατο ἴσως νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ πατέρες δὲν στρέφονται κατὰ τῆς τέχνης ἀλλὰ κατὰ τῆς πολυτελείας, ὅπερ εἶναι τι διάφορον. Ἐκτὸς ὅμως τοῦ ὅτι αἱ δύο αὐταὶ ἔννοια εἶναι ἐν πολλοῖς ἀλληλένδετοι, διότι λ. χ. ὁ ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας, ὅστις θαυμάζεται ὡς ἔργον τέχνης, εἶναι ἅμα καὶ ἔργον πολυτελείας, ρητῶς βλέπομεν ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων πατέρων τὸν πόλεμον κατὰ τῶν καλῶν τεχνῶν, ἐφόσον ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ ποικιλτικὴ καὶ ἄλλαι καλαὶ τέχναι θεωροῦνται ὡς τι περιττὸν καὶ ἀνάξιον καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος τῆς τέχνης.

Ἡ ἀγαθὴ τύχη ἀνάπτυξις τῆς τέχνης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲν προῆλθεν ἐξ ἐσωτερικῶν λόγων, ἀλλ' ἐξ ἐπιδράσεως ἰδίως τῶν ἐξ ἐθνῶν Χριστιανῶν, οἵτινες μετέφερον εἰς τὸν νέον θρησκευτικὸν των βίον τοὺς κύκλους τῶν παλαιῶν των παραστάσεων καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς προτέρας των θρησκευτικῆς ζωῆς, ζητοῦντες νὰ συμβιβᾶσασιν, κατὰ δύναμιν, τοὺς δύο θρησκευτικούς κόσμους· ἰδίως ὅμως ἡ ἀνάπτυξις αὕτη προῆλθεν ἐκ τῆς πρὸς τὴν τέχνην ἀγάπης τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του, οἵτινες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐθνικῶν ἰδεῶν, ὧν οὐδέποτε ἀπεξενώθησαν ἐντελῶς, θεωροῦντες ἀναπόσπαστον τὴν ἔννοιαν τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν μεγαλοπρεπῆ ἐμφάνισιν αὐτοῦ, ἑδαπάνων ἀφειδῶς πρὸς ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν ναῶν καὶ κατασκευὴν ἔργων τέχνης «ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν»³. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου τὰ ὥραϊα ἔργα τέχνης, τὰ ὅποια ἀνήγειρεν ἡ φιλότεχνος διάθεσις τῶν αυτοκρατόρων καὶ εἰς τὰ ὅποια ἐνετρύφωσαν οἱ εἰς τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις γαλουχηθέντες Χριστιανοί, ἐπεβλήθησαν εἰς τὴν κοινὴν χριστιανικὴν συνείδησιν καὶ βαθμηδόν, λησμονηθείσης τῆς ἀντιθέσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος πρὸς τὴν τέχνην, ἐθεωρήθη ἡ τέχνη ὡς στοιχεῖον ἀναπόσπαστον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ἔπαυσεν οἰαδήποτε κατ'

¹ Εὐσεβίου Ἐκκλ. Ἱστορία 10,2,3. Βίος Κωνσταντίνου 3,25-52 κ. ἄ.

² Ἐπιστολὴ 26, ἐν Migne Ἐ. Π. 46, 1093.

³ Εὐσεβίου, Βίος Κωνσταντίνου Γ', 1, ἐν Migne Ἐ. Π. 20, 1053.

αὐτῆς ἀντίδρασις, εἰς ὃ συνετέλεσεν ἢ οἶονεὶ ἔμφυτος ἀγάπη τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου πρὸς τὴν τέχνην καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν.

Τὴν ἀρχαίαν πρὸς τὴν τέχνην ἀντιπάθειαν ἀνενέωσαν βραδύτερον οἱ εἰκονομάχοι καὶ αἱ αἵρέσεις τῶν Παυλικιανῶν, τῶν Βογομύλων καὶ ἄλλων.

Κατὰ ταῦτα ἡ διαμόρφωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης δὲν ἦτο συνέπεια τῆς ἀληθοῦς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς τότε ἐποχῆς¹. Ἐν πρώτοις ἀμφισβητῶ ὅτι ἡ ἐποχὴ τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος εἶναι ἐποχὴ ἀκμῆς τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς²· εἶναι ἀπλῶς ἐποχὴ ἀκμῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας καί, ὡς γνωστόν, ἀκμῆ φιλολογίας καὶ ἀκμῆ θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς δὲν συμπίπτουσιν ἀναγκαίως. Ἄλλως εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι οὔτε ἡ ὑπαρξίς ἀληθοῦς θρησκευτικῆς ζωῆς συνεπάγεται τὴν ἀκμὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, οὔτε ἡ ἀκμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης εἶναι μαρτύριον ὑπάρξεως ἀληθοῦς θρησκευτικῆς ζωῆς³. Εἰς πίστωσιν τῶν λεγομένων μου ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσω ὅτι κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ὅτε οὐδεμία ἀκμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης παρατηρεῖται, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ εὐρίσκετο ἐν μοναδικῇ ἀκμῇ, ἐνῶ ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ τῶν Μεδίκων, ὅτε ἤκμαζεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐποχὴ ἀκμῆς τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ βίου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΙΜΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΣ

¹ Τὴν ἐσφαλμένην καθ' ἡμᾶς ἄποψιν ταύτην ζητεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ὁ ἐγκριτος συνάδελφος κ. Γ. Σωτηρίου ἐν μελέτῃ του ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἡ τέχνη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν. Σχέσις τέχνης καὶ θρησκείας. Ἀθῆναι 1929.

² Πρβλ. μελέτην μου: Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ἡ ἐποχὴ των, Ἀθῆναι 1926.

³ Τοῦτο ζητεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν τῇ ὡς ἄνω μελέτῃ του. Πρβλ. ἰδίως σ. 19.